

Татјана Илић¹

ГЕОГРАФСКЕ ЕКСКУРЗИЈЕ ПО ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ

Извод: Екскурзије Источном Србијом значе упознавање њене природе, насеља, људи у њима, прошлости и садашњости, географије и историје, традиционалних делатности али и савремених тенденција у развоју. Смештена између Дунава на северу, Велике и Јужне Мораве на западу, Крајишта на југу и српско-бугарске границе на истоку, Источна Србија је научно испитивана са различитих аспеката, али је још увек недовољно истражена и представљена на домаћем тржишту. Сточарство, земљорадња, занатство и рударство имају дугу традицију. Индустрија је, слично као и у другим деловима Србије, последњих година у процесу транзиције, прилично уништена. Ова регија има добру основу за развој туризма (културног, риболовног, ловног, наутичког, планинског) с обзиром на значајне природне и антропогене потенцијале.

Кључне речи: географске екскурзије, Источна Србија.

*

Источна Србија, смештена између Дунава на северу, Велике и Јужне Мораве на западу, Крајишта на југу и српско-бугарске границе на истоку, има повољан туристичко-географски положај. Саобраћајно је добро повезана, јер се налази на правцима континенталног и међуконтиненталног значаја. Регија Источна Србија се састоји од осам општина које су административно организоване у два округа: Борски округ који чине општине Бор, као административни центар, Мајданпек, Кладово и Неготин, и Зајечарски округ који чине општине Бољевац, Књажевац, Сокобања, где је Зајечар административни центар округа.

Популација регије је око 284.000 становника, а просечна густина насељености је 40 становника по km^2 што је знатно испод европског просека. Укупна површина регије је 7.130 km^2 што представља 8% територије Србије. Од укупне површине 53% је обрадиво земљиште и то 31% у долини реке Тимок док је остатак у брдско планинском подручју. Са својих 273.000 ha шуме, Источна Србија представља најбогатију област шумом у Србији.

Потенцијали будућег развоја Источне Србије леже у богатим природним ресурсима као што су: хидро енергетски, рудни (бакар и угаљ),

¹ Татјана Илић, Природно-математички факултет, Нови Сад.

аграрни потенцијал (као база за јаку прерађивачку индустрију), производња и прерада лековитог биља и здраве хране, богатство шумама (које представљају добар предуслов за даљи развој дрвно прерађивачке индустрије). Дуга традиција у производњи високо квалитетних вина у околини Књажевца и Неготина са селима Рајац, Смедовац и Рогљево са својим пивницама имају велику будућност у винским путевима.

Правци могућих екскурзија по Источној Србији

I Северни део Источне Србије

Раздаљину од Београда до северног дела Источне Србије туристи могу савладати крећући се путем који води преко Смедерева и Пожаревца до Великог Градишта. Недалеко од Великог Градишта, узводно на Дунаву, налази се средњовековна *тврђава Рам*. У општини Велико Градиште, на 120 km од Београда налази се *Сребрно језеро*. Дугачко је 14 km, а широко 300 m. На самој обали језера налази се и хотел „Сребрно језеро“.

Низводно од Великог Градишта је *Голубачка тврђава*. Саграђена је у XIV веку на високој стени на десној обали Дунава, на улазу у Бердапску клисуру. Тврђава је законом заштићена и један је од најлепших примера средњовековног града у нашој земљи. Био је под управом кнеза Лазара, деспота Стефана и деспота Ђурђа. Крајем XV века освајају га Турци, крајем XVII и почетком XVIII века припада Аустријанцима, а све до 1867. године био је под влашћу Турака. Девет масивних кула међусобно су повезане бредомом и распоређене тако да бране град како са копна, тако и са воде.

Низводно од Голупца Дунав гради познату *Бердапску клисуру*. У ужем смислу она је дугачка 90, а у ширем 130 km. Спаја Панонски са Влашко-понтитским басеном, дубоко пресецајући венац Карпата. Бердапска клисура се убраја у композитне долине јер се састоји из сужених и проширених делова. Крећући се од Голупца ка Кладову, низ ток Дунава, у Бердапској клисури се смењују следеће целине: Горња клисура, Љупкова котлина, клисура Госпођин вир, Доњомилановачка котлина, Велики и Мали казан, Оршавска котлина и Сипска клисура.

Приближно од Голупца до Кладова, све уз Дунав, простире се *Национални парк Бердап*. Овај национални парк има многе епитете: најлепши национални парк и парк са најстаријом геолошком историјом у Европи, најдужа композитна долина у Европи, најстарија водена пробојница у Европи у којој је Дунав најдубљи и најужи, највећи природњачки археолошки музеј у природи Европе, најстарије неолитско насеље, највећи број историјских споменика из времена римског лимеса на Дунаву и друго.

Укупна површина Националног парка износи 63.608 ha, а заштитном зonom обухваћено је 93.968 ha. Основна његова одлика је велика шумовитост (преко 64%) и изразито богатство и разноврсност флоре, фауне, геоморфолошких облика и богатство културно-историјских споменика од најстаријих епоха до данас. Око 9% односно 5500 ha површине чини део Дунава, што Национални парк Ђердап чини и речним националним парком.

Низводно од Голупца је мало насеље Добра. Нешто даље, на ушћу Бољетинске реке у Дунав, налази се *Лепенски вир*, археолошко налазиште из доба неолита. Бројни темељи правилно постављених кућа, светилишта, камене скулптуре, керамичке посуде и други предмети, указују, да је на ђердапском сектору Дунава било живота пре осам хиљада година. То је вишеслојно налазиште рибара чији слојеви потичу из периода 6700-4500. година пре нове ере. Налазиште је чувено по клесаним дунавским облацима које представљају најстарију монументалну скулптуру у Европи. Показало се да је праисторијски човек знао за модул, урбанистички план и за нека урбанистичка решења која ми данас примењујемо. Због тога Лепенски Вир представља један од најзначајнијих споменика праисторијског доба човека, светског значаја. Ово је уједно и први траг цивилизације на Ђердапском простору. Треба посетити Музеј у Лепенском виру који представља место за упознавање живота из давно прошлих времена.

Низводно од Лепенског вира је *Доњи Милановац*. Првобитно насеље било је на острву на Дунаву, али је због честих поплава пресељено на обалу. Приликом издизања нивоа Ђердапског језера и ово насеље је потопљено, те је данашњи изглед трећи по реду. Доњи Милановац је први туристички центар Ђердапа. У близини је планина Мироч и ушће Поречке реке у Дунав, које је претворено у дубок залив Ђердапског језера. Низводније од Доњег Милановца долина Дунава се сужава градећи *Велики и Мали казан*, који ову клисуру чине двоструким рекордером – по најмањој ширини Дунава и по највећој речној дубини у Европи (више од 150 m). Ово је и најинтересантнији део клисуре. Десном страном Дунава водио је римски пут, који је на пуно места био уклесан у стеновиту планинску масу. Током изградње копненог пута кроз Ђердапску клисуру, градитељи су оставили споменике на том несвакидашњем подухвату, познате под именом „*Трајанове табле*“, које су величале победу људи над вртлозима Дунава и кршевитим обронцима клисуре. Услед издизања нивоа воде у Ђердапу, после изградње бране, Трајанова табла је заједно са стеном исечена и подигнута изнад дохвата воде. *Трајанов мост* је изграђен у II веку нове ере за потребе освајања Дакије. Мост је изградио чувени архитекта Аполодор из Дамаска, а разорен је у III веку нове ере инвазијом дачких племена. Три километра низводно од Кладова, код села Костол, налазе се остаци обилног стуба на нашој обале.

Код некадашњег насеља Сип, Дунав је преграђен. Направљена је ХЕ „*Бердап*“, а брана служи и као мост, који спаја Србију и Румунију. Разгледање хидроелектране обавља се уз објашњења стручног водича, који се ангажује у туристичком представништву у насељу Караташ, где је могуће обезбедити смештај и исхрану учесника екскурзије. У Караташу се налази и *утврђење Дијана*. То је било највеће и најзначајније утврђење на горњомезијском лимесу. Изграђено је за време цара Трајана, и то у периоду његовог похода на Дакију у II веку нове ере. Дијана је била у функцији као фортификациони објекат до VI века. После упада аварских и словенских племена, кастел је доживео судбину осталих утврђења на лимесу.

На излазу Дунава из Бердапске клисуре налази се *Кладово*. Претечу града представља *тврђава Фетислам*, која је претворена у спортско-рекреативни центар. Тврђаву је основао Сулејман Величанствени 1524. год., а касније је у више наврата дограђивана. Утврђење чине две засебне целине, Мали и Велики град које су се разликовале по концепцији градње и фортификацијским одликама. Мали град је имао све одлике артиљеријске базе, док је Велики град служио за одбрану раније освојених територија.

У Кладову се налази *Археолошки музеј Бердана*. Музеј је у саставу Народног музеја у Београду, а основан је 1996. године. На својој сталној изложби презентује најбоље и најзначајније експонате откривене на Бердапу. Они на најбољи начин представљају процес настајања и нестајања многих цивилизација на тлу овог дела Европе, у дугом трајању од преко десет хиљада година. У саставу Археолошког музеја је Централни депо Бердапа, где се чува целокупан фонд налаза. Ту је и Центар за научно-истраживачки рад, који се бави научном обрадом археолошког материјала, израдом документације и публиковањем.

На око 20 km од Кладова, на малом планинском потоку Шајна, лежи *манастир Манастирица*. По предању основао га је Свети Никодим тисмански под краљем Милутином и у њему је по старом народном предању кћер кнеза Лазара која је била удата за Бајазита, турског владара, после његове погибије у бици код Ангоре, нашла уточиште бежећи са истока. Радул-бег је обновио манастир, заменивши му патрона цркве Пресвета Богородица за Свету Тројицу. Манастир је више пута рушен и обнављан, а данашње здање је подигнуто 1900. године.

Крај низводно од Кладова назива се Кључ. Ту је саграђена ХЕ „*Бердап II*“.

Ако се пут настави даље Дунавском магистралом стиже се до *Неготина*. Овде вреди посетити *Музеј Крајине* који располаже са око 15.000 предмета. У свом саставу има три репрезентативна објекта, културна добра: Археолошки музеј, родна кућа Стевана Мокрањца и Музеј Хајдук Вељка. У центру Неготина налази се *црква Свете Тројице*. Својом мону-

менталношћу и архитектонским вредностима даје посебан визуелни печат старом градском језгру. Црква је грађена у неокласицистичком стилу, а завршена је 1874. године. Својом богатом акустиком пружа сјајне услове за концерте духовне музике. Саграђена у Неготину уочи првог српског устанка 1803. године *црква Свете Богородице* је била седиште тимочких Епископа, а у њеној припрати почивају Епископи Доситеј, Евгеније и Герасим. Чувени српски композитор Стеван Стојановић Мокрањац својевремено је певао и дириговао у Старој Цркви. У њој су сахрањени браниоци Неготина из 1813. и легендарни јунак Првог српског устанка Хајдук Вељко.

Оно што Неготин чини препознатљивим то је манифестација „*Мокрањчеви дани*“. Сваког септембра, почев од 1966. године у овом граду се одвија празник музике у спомен највећем српском композитору Стевану Стојановићу Мокрањцу.

Шаркамен је касноантички локалитет који се налази 25 km западно од Неготина. Овај резиденцијално-меморијални комплекс потиче с краја III и почетком IV века, из периода римске власти познате под називом Тетрархија (владавина четворице). Сам комплекс царске палате, једне од малог броја до сада потврђених ван Рима, простире се на 25 ha. Радови су извођени на једном од пет видљивих објеката – Маузолеју царице мајке, у коме је 1996. године откривен сет златног царског накита, са елементима који датирају читав комплекс у периоду између 293. до 311. године, односно у време владавине Галерија и Максима Даје.

У близини Неготина може се посетити и неколико манастира.

Слика 1. – Манастир Буково

Манастир Буково налази се на око 3 km западно од Неготина окружен шумом. Сматра се да је подигнут у време краља Милутина, крајем XI-II или почетком XIV века и да га је градио Архиепископ Никодим. Други, пак, извори тврде да га је подигао неки поп Никодим у другој половини XIV века. Према архитектонским и стилским карактеристикама манастирска црква Светог Николе има сличности са моравским стилем градње који је карактеристичан за период српске Деспотовине (XV век). Најстарије и највредније фреске су: Богородица са Христом – своду и фреска Арханђела Михаила на улазу у цркву. Последњи слој живописа је рађен 1902. г. у романтичарском маниру. Звон је манастиру поклонио књаз Милош Обреновић, тридесетих година XIX века. Данас је Буково мушки манастир.

Манастир Вратна се налази у близини села Вратна, на реци Јабучи, сакривен иза високих стена. Оснивање и овог манастира приписује се архиепископу Никодиму. Изнад манастира, пред самим улазом у пећину, у тешко приступачној стени, налазе се рушевине келије Св. Никодима. Црква је више пута рушена и обнављана и није сачувала свој првобитни изглед. Већина икона у манастиру има руско порекло, а посебну пажњу заслужују царске двери из XIX века. Последњи пут манастир је обновљен 1937. год.

У близини манастира Вратна налази се природни феномен – *Вратњанске капије*, диновске камене капије – прерасти које премошћавају кањон кристално чисте планинске речице чије се камене литице уздижу вертикално уз леву и десну обалу. Идиличну слику долине допуњавају стада муфлона и крда јелена лопатара који се узгајају у ограђеном ловишту. У близини капија су и до сада три недовољно истражене пећине, које представљају праве драгуље природе, изузетне лепоте и конфигурације.

Манастир Короглаш налази се у непосредној близини Неготина, код села Милошево. Нема поузданих података ко га је и када зидао, али се претпоставља да га је зидао краљ Милутин почетком XIV века. Народно предање каже да је на том месту сахрањен Краљевић Марко пошто је рањен, на Шарцу, препливао Дунав из Влашке, након битке на Ровинама. Њему је за душу ту подигнут манастир.

У околини Неготина налазе се чувене *Рајачке тимнице*. Пимнице су јединствени објекти намењени преради грожђа и неговању вина. Због своје интересантне архитектуре изузетна су атракција нарочито за љубитеље доброг вина.

Екскурзија се може од Неготина до Београда вратити путем који води преко *Мајданека*. У погледу културно-историјског наслеђа, територија општине Мајданпек је једна од најбогатијих у данашњој Европи. Овде се налази *археолошки локалитет Влашац*, где је откривена прва кодирана порука исклесана људском руком као и *Рудна Глава*, најстарији очувани

рудник на планети Земљи, који документује драму изласка човека из каменог доба и преласка у доба метала.

На 2 km од Мајданпека налази се *Рајкова пећина* која је са градом повезана асфалтним путем који пролази кроз егзотичне пределе Мајданских шума. Први записи о открићу дело су чувеног географа Ј. Цвијића из 1894. г. Кроз пећину протиче Рајкова река, те спада у групу речних пећина. Мноштво сталактита и сталагмита сврстава ову пећину у једну од најлепших и пећинским накитом најбогатијих у Србији. Уједно то је и највећа туристичка пећина у Србији. Дужина испитаних пећинских канала износи 2.304 m.

У околини Мајданпека, на око 12 km, налази се *Ваља прераст*, природни камени мост који је под заштитом државе, као споменик природе од изузетног значаја. Мост је изузетних димензија, распон му је 150 метара, висина 26 m, а ширина отвора у висини речног корита само 10 метара. Заштићени простор прераста обухвата и прелепу истоимену планинску реку која испод ње пролази. Заједно чине атрактиван и веома значајан туристички амбијентални простор.

II Централни део Источне Србије

Централни део Источне Србије могуће је упознати крећући се од Београда ка Алексинцу, Сокобањи и Књажевцу. У великом Поморављу, код Свилајнца, могуће је одвајање ка манастиру Манасији и Ресавској пећини, веома атрактивним туристичким мотивима. *Манастир Ресава – Манасија*, удаљен је око 30 km од аутопута Београд-Ниш (од Свилајнца или Ћуприје), у непосредној близини Деспотовца. Смештен је у живописној клисури коју чине високи обронци планине Бељанице. Манастир је добио име по реци Ресави на којој је саграђен. Велелепна црква посвећена је Светој Тројици. Грађена је од 1406. до 1418. године и задужбина је деспота Стефана Лазаревића. Деспот Стефан је сахрањен у својој задужбини, али су касније његове мошти пренете у манастир Копорин (Фрушка Гора). Ресавска црква је највећа грађевина међу споменицима моравске архитектонске стилске групе. У манастиру Ресава – Манасија је током XV века деловала чувена Ресавска школа, са преписивачким радионицама, чија су дела била неприкосновени узор у потоњим вековима.

Ресавска пећина се налази на подручју Горње Ресаве, 20 km од Деспотовца. Смештена је у кречњачком брду «Бабина глава» на ободу крашког поља „Дивљаковац“, на надморској висини од 485 m. Убраја се у ред најстаријих пећина у нашој земљи, јер је стара 80 милиона година, а старији накит се процењује на око 45 милиона година. Ресавска пећина је откривена 1962, а за посетиоце је отворена 1972. године. Пећина је дуга 4,5 km, детаљно је истражено 2.830 m, а за посетиоце је уређено око 800 m. Уну-

трашњост пећине обилује бројним и разноврсним дворанама, каналима, галеријама, стубовима, сталактитима, сталагмитима, драперијама и окамењеним водопадима. Ресавска пећина припада групи природних добара од изузетног значаја, односно националног ранга. Уредбом Владе Републике Србије она је добила статус заштићеног споменика природе, укључујући и непосредну околину површине 11 хектара.

Одвајањем од аутопута код Алексинца према истоку стиже се до Сокобање. Пут пролази поред *језера Бован*. Језеро је вештачка акумулација у систему регулације слива Мораве и хидроцентрале „Ђердап“ са задатком да задржи наносе брдских и планинских река, а истовремено да акумулира велике количине воде. Језеро је дуго 8 km, широко 900 m, а дубина му је 50 m. Служи за наводњавање поља у овом крају и водом снабдева град Алексинац.

Сокобања представља један од најзначајнијих туристичко-здравствених центара у Србији, позната још из доба Римљана. Смештена у котлини, на око 400 m надморске висине и на обалама бистре реке Моравице, испуњена је зеленилом и окружена планинама богатим шумом из којих благи поветарац стално доноси пријатан мирис четинара или липе. Висока концентрација кисеоника, озона и негативних јона у ваздуху, одсуство аерозагађења, олигоминералне воде која се користи за купање и инхалацију, услови су идеалног места за бањско-климатски третман различитих болести и стања. У Сокобањи се лече: бронхијална астма, хронични хепатитис, психонеурозе, лакши облици повишеног крвног притиска, хронични реуматизам, ишијас, стање после повреда... Око 2 km источно од Сокобање, у кањону Моравице, на стени уздигнутој изнад воде налазе се остаци средњовековног *Сокограда*, у историји познатог под именом град Соколац. Настао је у периоду римског цара Јустинијана (I до IV век), за одбрану од Авара и Словена. Помиње се у време Стевана Немање око протеривања богумила, када је први пут био разаран. У турске руке пао је 1398. г. У време Стефана Лазаревића, заповедник Сокограда је био војвода Соколски и Сврљишки Хамуз-бег, који је био одметник од султана Мусе Кесеџије. Бајазитов син Муса је 1412. г. са војском пошао на Хамуз-бега, победио га и 1413. г. разорио Сокоград. Хамуз-бег је након тога погубљен, а народ из овог краја расељен широм Отоманске империје. Од старог града су очуване две куле, остаци цистерне за воду, као и керамичких цеви за довод кишнице.

У близини бање, на планини Озрен, налази се највећи слап и један од највећих и најлепших водопада у Србији, *Рипаљка*. Вода се обрушава са висине од 11 метара. Гради га река Градишница, а занимљив је и као први споменик природе у Србији заштићен законом 1978. године.

Из Сокобање екскурзија може даље да води на исток према *Књажевцу*, граду који је до 1859. године био познат под називом Гргусовац.

Налази се на саставу Трговишког и Сврљишког Тимока који заједно чине Бели Тимок, који тече ка Зајечару и заједно са Црним Тимоком чини Тимок, по коме је и сама Тимочка крајина добила назив. Претежни део општине Књажевац припада брдско-планинском подручју. Највиша тачка на територији општине је Миџор на Старој планини (2.029 m надморске висине), који је уједно и највиши врх у Републици Србији.

У самом граду вреди посетити *Завичајни музеј*. Музејска поставка се налази у згради из 1906. године и обухвата хронолошки и тематски изложене оригиналне предмете, или изузетне копије предмета из овог краја, који се чувају у музејима Београда, Ниша и Зајечара, приказане као културно-историјске подцелине: природа и људи, праисторија, протоисторија – предримско доба, римско доба, Византија – Словени, средњи век, нумизматика, доба Турака, Тимочка буна, раднички покрет... Етнографска збирка двопређних вунених чарапа је јединствена у свету и проглашена је за споменик културе Србије 1965. године.

Црква Светог Георгија у Књажевцу подигнута је 1835. године, а звоник са сатом датира из 1866. године. За време српско-турског рата 1876. године, црква је страдала, а обновљена је 1878. године. У ризници цркве чувају се иконе Светог Николе и Исуса Христа, Јеванђеље из 1805, дар кнеза Милоша и сребрни крст из 1866. године.

Најпознатије излетиште становника општине Књажевац је *Бараница*. Налази се на десној обали Трговишког Тимока, само пет километара узводно од места где се он састаје са Сврљишким и чине Бели Тимок. Од Књажевца је удаљена шест километара, а од пута Књажевац – Кална само 500 метара. На самом месту Бараница налазе се два узвишења: Бараница (316 м.н.в.) и Мриш (467 м.н.в.). Мриш се налази преко пута Баранице и доминира целим крајем. Испод Баранице Трговишки Тимок је направио плавину од којих стотинак метара на којој се у оквиру првомајских празника организују излети. Трагови културних делатности човека налазе се и на овим просторима: остаци праисторијског човека у клисури Коренатац и у пећинама код Баранице, остаци античког града и црквишта (IV– VI в.н.е.), бране, кафане и мотела на Бараници (из друге половине 20. века).

У клисури Трговишког Тимока, недалеко од Калне, у *пећини* која носи назив *Коренатац – Габровница* откривене су *праисторијске слике*, прво праисторијско сликарство у Србији и долини Тимока. На самом улазу у пећину, са десне стране, на једном вертикално заравњеном делу стене, постоји насликана представа коња, а на левој страни улаза слика неправилног круга. Ово сликање и представу коња од стране праисторијског човека, научници тумаче на различите начине. Имајући у виду чињеницу да је коњ у индоевропској митологији имао веома значајну улогу, они повезују ово сликарство са религијским схватањима и митским представама не-

ких народа који су у каснијим периодима боравили на овим просторима. Посебно се то односи на Трачане, код којих се појаве коња и коњаника могу пратити (почев од петог века) кроз култ трачког Хероса који је идентификован као аутохтоно трачко божанство. Њега одликују многи атрибути: вођа народа, оснивач племена, заштитник рода и породице, лекар али и бог подземља, воде и плодности. На овим основама, током хеленизма, настаје иконографска слика која се јавља на споменицима тзв. Трачког коњаника, која се преноси и на римски период.

Књажевац се, дакле, налази у подножју *Старе планине*. То је највећа и најлепша планина у источној Србији, а врх Миџор (2.169 m) је највиши врх у земљи. Својим положајем и дужином (90 km) чини природну границу према Бугарској. Представља високопланински масив са најочуванијом природом коју краси богатство речних изворишта и вредности архаичних села, манастира и цркава. Трајање веома квалитетног снега је преко 120 дана годишње. Погодности за лов, риболов, здрава храна и богати садржаји у летњим месецима заокружују туристички потенцијал планине. Бабин зуб (1.758 m) је заштићен природни резерват маркантних стена, а само нешто ниже на 1.570 m надморске висине налази се планинарски дом са 80 лежаја и хотел са 60 лежаја. У непосредној близини дома налазе се два ски лифта са стазом осветљеном за ноћно коришћење.

Манастир Света Тројица налази се на обронцима Старе планине, 15 km од Књажевца, на обали Трговишког Тимока. У прошлости паљен и уништаван, по једином натпису који говори о ктитору претпоставља се да је храм подигао деспот Лазар 1457. године.

На 20-ак km југоисточно од Књажевца налази се село Доња Каменица. У њему се налази *црква Пресвете Богородице*. Ова црква представља најоригиналнији и највреднији уметнички споменик Епархије тимочке. Потиче из прве половине XIV века и представља комбинацију романике, готике и моравске архитектуре. Живопис цркве је од изузетне вредности, и стилски и иконографски, а неке од фресака су јединствене у српском средњовековном сликарству.

У атару села Горња Каменица (општина Књажевац) у близини ушћа ове реке у Трговишки Тимок налази се *класура Горњокаменичке реке*. Налази се на 300 m надморске висине, има дужину од 2.500 и просечну висину од 6 метара. Настала је пробијањем реке кроз стене различитог геолошког састава. Узводно од класуре, између села Горње Каменице и Папратне налазе се остаци старе цркве, у близини класуре остаци староримског града, а у самој класури постоје пећине у којима су се мештани скривали од турског зулума.

Код Књажевца, између села Ргоште и рудника Тресибаба и Подвис, на обали Сврљишког Тимока, налази се *термални извор Бањица (Ргошка*

бања). Познат је од давнина и сматран светим местом, о чему сведочи Болван, камени масив у близини бање, на коме су стајали кипови посвећени божанствима лековитих вода ове бање. Прво камено купатило је саграђено 1910. г., на месту некадашњег римског купатила. У близини се налазе остаци некадашње цркве и турског купатила. По народном веровању, ова лековита вода, температуре 28,6°C, лечи реуму, ишијас и неке нервне болести.

Од Књажевца екскурзија може даље да води на север према Зајечару. На путу за Зајечар, на осам km од Књажевца, у равни леве обале Тимока налази се *археолошко налазиште Равна* (Timacum Minus). То представља римску насеобину чији темељи датирају из првог века наше ере и трају до Јустинијанове обнове царства у VI веку. Сматра се да је овде у почетку био војнички логор римских легионара, који је касније у III и IV веку прерастао у тврђаву са кулама. Из сачуваних описа и планова види се да је доминантан положај заузимало утврђење са високим, добро сачуваним бемемима и кулама. У непосредној околини развијало се насеље са објектима за становање, вилама, храмовима, термама... Десетине примерака римских споменика као и бројни примерци античке бронзане и мермерне скулптуре, рељефи и други предмети високе уметничке и занатске вредности, пронађени су у току систематизованих научно-истраживачких радова, али и прилоком пољопривредних радова на селу. Један део ове богате колекције чува се данас у музејима у Београду, Нишу, Зајечару и Књажевцу.

У близини овог археолошког налазишта, у селу Равни, налази се *Етно-парк Равна*. Овај етно-парк ислуструје амбијент патријархалне заједнице XIX века са стамбеним и привредним зградама. Најстарије куће у селу саграђене су почетком XX века, као и зграда школе (1906. године), данас и сама споменик културе. На избор овог села за смештај Етно-парка утицала је близина локалитета-античког насеља Timacum Minus на основу чијиј је стела у етно-парку сачињена драгоцену лапидаријска збирка етно-споменика који говоре о житељима ове насеобине – Латинима. Због значајних открића у згради школе у селу Равна су изложени многи вредни предмети, тако да лапидаријум са рестаурираним грађевинама представљају интерес многобројних љубитеља старине.

Даље, крећући се према Зајечару наилази се на *манастир Суводол* који припада атару села Селачка. Манастир се убраја у најстарије задужбине у Србији чији се настанак везује, по традицији, за доба кнеза Лазара. Стара манастирска црква порушена је 1865. г. У дворишту манастира извире јако врело које је обзидано и направљена је чесмица са пет лула из којих тече вода где се туристи могу окрепити. Манастирски храм посвећен је Рођењу Пресвете Богородице. Данас је Суводол женски манастир.

На путу Књажевац – Зајечар постоји одвајање за село Грлиште у чијој се близини налази *Грлишко језеро*. Површине је око 100 ha, а дубине

до 28 m. Изграђено је за потребе снабдевања пијаћом водом града Зајечара и околних насеља. Језеро је порибљено рибљим врстама, од којих преовлађују кауглер, деверика, шаран, караш, бабушка, скобаљ, клен, смуђ и сом.

У близини истоименог села, на обали Грлишког језера, налази се *манастир Светог Петра и Павла*. Према расположивим подацима, настао је у старијем периоду средњег века. Натпис изнад улаза у манастир говори да је манастир 1804. године дозидео и на њему преправке извршио поп Радосав Живковић, један од првих устаника у овом крају. Овај манастир, као и многи други манастири у Србији тог времена, био је средиште устанка у Црној Реци. Поред цркве налазе се гробови свештеника. Најстарији надгробни споменици потичу из прве половине XIX века.

У самом граду *Зајечару* постоји више објеката које вреди посетити. Један од њих је *Народни музеј*. Основан је 27. марта 1952. године као завичајна збирка. Временом је израстао у угледну установу културе са одељењима за археологију, етнологију, историју уметности и историју са сталним изложбеним поставкама за сваку од ових области. Музеј у својим збиркама има око 17.000 предмета међу којима су најзначајнији портрет императора Галерија, Архи Волта са натписом «*Feliks Romuliana*», мозаици нађени на Ромулијани итд.

У граду се налази *црква Рождества Пресвете Богородице*. Градња цркве почела је у пролеће 1834. год., а већ октобра исте године завршена. У потоњим временима црква је више пута оправљана и дограђивана. Одмах поред цркве изграђен је висок звоник са пет звона, изливених 1899. г.

Зграда *Радул Беговог конака* подигнута је почетком XIX века. То је један од најстаријих објеката у Зајечару и саставни је део Народног музеја. У приземљу је продајна галерија слика, скулптура и производа домаће радности као и место на коме се одржавају промоције књига и књижевне вечери. На спрату је стална изложба „Стари Зајечар“.

Споменик изгинулим учеднивима Тимочке буне 1833. г. подигнут на Краљевици (рад архитекте Владимира Величковића). Откривен је 1971. г.

Споменик борцима палим у НОР-у и жртвама фашистичког терора, тзв. „Вешала“, откривен је 1971. године на Краљевици (рад архитекте Владимира Величковића).

Споменик изгинулим ратницима у балканским и Првом светском рату подигнут је 1928. године у самом центру града.

Спомен-костурница палим борцима НОР-а и жртвама фашистичког терора, подигнута је на улазу у градско гробље (дело архитекте Радишава Живковића). Откривена је 1951. године, а дограђена 1962. године.

Споменик Николи Пашићу у ширем центру града.

Уколико екскурзија од Зајечара наставља пут на север, односно према Неготину, успут се може посетити *Турска воденица*. Воденица је са-

грађена око 1840. године, а дуго се веровало да је припадала кнезу Милошу. Године 1977. извршена је реконструкција објекта, тако да је сачувана аутентичност комплетног постројења воденице. Објекат је власништво Народног музеја, а у њему је данас национални ресторан у коме гости могу да уживају у старим заборављеним јелима, која припремају домаћице из села Вражогрнац, као што су: качамак, проја, љутеница или пасуљ на тавче.

Даље, на путу за Неготин, 11 km од Зајечара поред села Рготина, налази се *Рготско језеро*. Настало је на месту вађења кварцног песка оближњег рудника. Језеро нема притока, већ воду добија из подземних извора. Дно језера је песковито, а дубина досеже до 40 m. Представља једно од најпосећенијих природних купалишта овог краја због бистре и чисте воде.

На пола пута између Зајечара и Неготина смештено је *језеро Совинац*. Поседује уређену плажу, ауто-камп, спортске терене и национални ресторан. Језеро Совинац је посебно мета за риболовце који овде могу да упецају више врста рибе (шаран, амур, бабушка, смуђ, сом, штука...).

Недалеко од Зајечара, у долини Црног Тимока, на путу за Параћин налази се *Гамзиградска бања*. Окружена је шумовитим брежљивцима и представља изузетно место за лечење, одмор и рекреацију, спорт и риболов. Њени лековити извори се јављају у кориту Тимока и поред њега. Температура термалних вода у Гамзиградској бањи креће се од 32 до 42°C, а захваљујући присуству радијума и урана има високу терапијску вредност. У Заводу за специјализовану рехабилитацију стручан и искусан кадар постиже одличне резултате у лечењу оболења периферних крвних судова, вибрационе болести, болести везивног ткива, зглобних и ванзглобних облика реуматизма, посттрауматских стања итд. У Гамзиградској бањи се налази и једна од првих хидроцентрала у Србији, која је проглашена за музеј електрификације, али њене турбине и данас раде.

У близини Гамзиградске бање налази се и касноантички локалитет Гамзиград, где су откривени остаци царске палате *Феликс Ромулијана*. Локалитет је заправо резиденција римског императора Гаја Галерија Валерија Максимијана (297-311), изграђена по свему судећи на месту где је рођен. Ромулијана захвата простор од 6,5 ha, који је опасан одбрамбеним бедемама са 20 кула. Бедеми чувају царску палату са вестибилима, атријумима, термама, предивним подним мозаицима, мермерном оплатом, скулптурама и предметима од гранита розе боје и зеленог порфира са Пелопонеза. На брду Магура недалеко од палате, откривен је сакрални комплекс, који чине две гробнице и два тумула. На том месту су на ломачама спаљени император Галерије и његова мајка Ромула и узнесени међу богове. Репрезентативни експонати као што су мозаици Дионис, Лавиринт, Венатори, као и архиволта са натписом Феликс Ромулијана налазе се у сталној поставци Народног музеја у Зајечару.

На путу од Зајечара према Параћину пролази се подножјем планине Ртањ. Планина Ртањ се налази западно од Бољевца. Правилног је пирамидалног облика, а највиша тачка планине, врх Шиљак, налази се на 1.570 m надморске висине. На самом врху Шиљку се налазе остаци старе капеле коју је госпођа Грета Минх у сећање на свог супруга подигла 1932. године. Ртањ је покривен листопадном и четинарском шумом и пашњацима, а са северне стране се налазе камени одсеци Ситне и Црвене стене. На југоистичним падинама распрострањен је чувени Ртањски чај. Планина обухвата и ловиште површине 6.368 ha у коме се лови срна и дивља свиња, а смештај је омогућен у истоименом мотелу који се налази у самом ловишту.

У подножју планине Ртањ, 14 km од Бољевца, на надморској висини од 580 m налази се насеље Ртањ. Изграђено је почетком 20. века, када су браћа Минх започела експлоатацију угља на простору између насеља Илина, Мирова и Рујишта. Као власник рудника породица Минх је за потребе радника и њихових породица организовала приватну школу, изградила удобне станове за чиновнике и раднике, формирала здравствену амбуланту са лекаром и болничарем, отворила продавницу животних намирница, дућан, акафану и биоскоп. Након смрти Јулиуса Минха његова супруга Грета је као сећање на свог мужа на врху планине Ртањ саградила црквицу-капелицу. Године 1967. рудник је затворен због нерентабилности. Због затварања рудника, скоро 90 % становништва је расељено. У насељу постоји амбуланта, пензионерски дом, четворогодишња основна школа и две кафане. На путу Бољевац – Параћин је познати мотел „Ртањ“.

На путу од Зајечара према Бору, на свега осам километара од Бора, учесници екскурзије могу посетити *Брестовачку бању*. За њу су знали још стари Римљани, али пуни процват доживљава у Милошево доба. На то време подсећа турски хамам, конак кнеза Милоша и Кнежев дворац. У то време она је с правом носила име „дворске бање“, па су је посећивали и страни гости. Њена лековита својства почивају на микроелементима калијума, флуора, литијума, рубидијума, кобалта, бакра и фосфата. Десет термоминералних извора са температуром од 32 до 40°C сврставају бању у хомеотерме. Анализе својстава воде указују на висок степен сличности са бањама Тирола и Швајцарске. Термоминерални извори Брестовачке бање помажу у лечењу обољења костију, зглобова, мишића и коже, а помажу и код опште исцрпљености организма и код последица повреда.

Из Брестовачке бање могуће је обићи пећине Злотску и Верњицицу. У источној подгорини Кучаја, а нарочито у околини села Злот код Бора, истражено је око 130 пећина, укупне дужине 7.842 m. Најпознатије су пећине: Лазарева, Водена, Мандина, Верњикица и Хајдучица као и крашка јама Стојкова леденица. Сви ови објекти познати су под заједничким називом Злотске пећине. Најпознатија је *Лазарева пећина* која се често назива

и Злотска, удаљена од Бора 21 km. Улаз у пећину се налази на левој обали Лазареве реке, на надморској висини од 291 m. Прве археолошке податке о пећини дао је Феликс Хофман 1882. године, а садам година касније и Јован Цвијић. Укупна дужина испитаних канала је 1.721 m. Сталактити и сталагмити, пећински стубови, драперије, бигрене и калцитне кадице свих облика и величина запајају се свуда унаоколо. Поред пећине постоји мотел са десетак постеља у коме се припремају специјалитети овог краја и пастрмака која се ту узгаја. На само километар и по од Лазареве пећине налази се *Верњикица*, спелеолошки објекат за коју многи кажу да јој нема равна у нашој земљи. Са Лазаревом пећином она је спојена уређеном пешачком стазом висинске разлике 164 m. Спада у суве пећине доста чистих кречњака. Састоји се из више дворана и сужења те има композитан склоп укупне картиране дужине 1.015 m. Подна површина је 13.000 m² а по много чему је лепша и атрактивнија од Лазареве. Ова пећина богата је великим бројем сталактита и сталагмита необичних облика и боја. Постоје стубови високи и преко 20 m, а висина у једној од 11 великих дворана износи читавих 51 m. Пећина је и поред своје лепоте затворена за посете јер нема осветљење и инсталације које су одавде нестале или однете.

На 17 km од Бора налази се *Борско језеро*. Језеро је настало преграђивањем Брестовачке реке на месту где се спајају њена два изворишна крака. Захвата површину од 30 ha, а дубина воде достиже и до 50 метара. У летњим месецима температура воде достигне и 25°C, што је идеално за купање. Окружено је листопадним и четинарским шумама, природним зеленим пропланцима и ливадама, а уз надморску висину од 438 метара и умерено-континенталну климу чини бисер туризма овог краја. На самој обали језера изграђен је хотел «Језеро», виле и викенд кућице. Моторизованим туристима на располагању је и Ауто камп, а на супротној страни се налази дечије одмаралиште и спортски камп «Савача» са више спортских терена и свим пратећим садржајима за ђачки и омладински туризам.

Планинском простору посебно обележје даје планина Кучај чији је најсевернији део *Црни врх* висине 1.043 метра. Део је развођа између сливова Млаве на западу и Тимока на истоку. Црни врх је део шумског комплекса Кучаја који је познат по највреднијим и најквалитетнијим састојинама букове шуме у земљи па и у Европи. Има пријатну планинску климу са седативним својствима и давно је познат са својим могућностима за рекреативно терапеутско дејство. На Црном врху изграђен је планинарски дом у чијој је непосредној близини терен за скијање са успињачом. Значај Црног врха за развој планинског туризма, до пуног изражаја ће доћи када буде завршен туристички центар «Црни врх» који ће обухватити хотел високе категорије са 850 постеља, апартманско насеље, ски стазу, клизалишта, тениске и терене за мини голф, спортске хале и хелиодром.

Северно од Бора дижу се планине Велики крш, 1.148 m и Дели Јован, 1.135 m. Његов уздигнути део у близини села Лука је познат под именом *Стол*, а висина му је 1.156 метра. На простору Стола откривене су најстарије стене у нашој земљи, па се може рећи да овде почиње геолошка историја, коју познаваоци могу да читају са фосила и стена. На површини су бројни крашки облици терена, али хидрографских објеката нема. Међутим, у подножју планине има јаких врела, а оно у Доњој Белој Реци је каптирано за потребе водоснабдевања. Шумски покривач чине проређене шуме, ливаде и пашњаци. Терен је привлачан у пролеће када све озелени, али и у јесен када руј, ендемска биљна врста, засија бакарном бојом. На Столу је изграђен планинарски дом са 40 лежајева и омиљено је састајалиште планинара и ловаца. Стол је идеално место за висинске кондиционе тренинге. У области коришћења за зимски туризам постоји кратка стаза од 150 метара колико и ски лифт погодна за почетнике. Својим стрмим падом од 40 степени прави је изазов за љубитеље екстремних спортова, као што су планинарење, параглајдинг и маунтин бајк.

III Јужни део Источне Србије

У најјужнији део источне Србије могуће је доћи правцем Београд – Ниш – Лесковац. Туристичку привлачност представља *Власинско језеро* које се налази на територији општине Сурдулица. Лежи на 1.212 m надморске висине и простире се на површини од 16 km², чиме представља највеће и највише вештачко језеро у Србији. Настало је преграђивањем реке Власине на излазу из некадашње тресаве и служи за добијање електричне енергије у систему хидроелектрана Врла I-IV. Власинско језеро оивичава заталасана висораван у виду пространог зеленог ћилима ишараног ливадама, пашњацима и шумама које крију разноврстан биљни и животињски свет, док језеро надвисују планински масиви, на чијим падинама је груписано неколико власинских насеља. Од планина које окружују језеро посебно се издвајају Чемерник и Варденик. Подручје Власинског језера одликује се и културним споменицима и етнографским вредностима, као што су: манастир у Паљи, црква у Божици, Клисури, Црној трави и Кула у Клисури. Природне лепоте и реткости овог подручја које чине: планине, клисуре, водопади, извори, реке, флора и фауна, као и благонаклони утицај климе и тишина планинске природе чине ово место идеалним за боравак у различитим периодима године. Због ових одлика, у току су истраживања Завода за заштиту природе ради заштите овог подручја као парка природе.

За екскурзије Понишављем користи се правац Београд – Ниш – Димитровград. У *Нишу* треба посетити *Теле кулу*, споменик у чије су зидове Турци уградили 952 лобање српских јунака палих у бици на обли-

жњем брду Чегар 19. маја 1809. године. За туристе је атрактивна и *тврђава* која се налази недалеко од центра града. На обали Нишаве, на остацима римског војног логора, а потом римског града Наиса, преко разореног мањег византијског и средњовековног утврђења, Турци су почетком 18. века подигли снажну тврђаву. Градња овог утврђења трајала је од 1719-1723. године кулуком локалног становништва, цариградских каменорезаца и зидара. Осим добро очуваних зидина и капија сачувани су и бројни објекти унутар тврђаве из разних периода: арсенал, хамам, мезулане, Бали-бегова џамија, барутана и затвор из турског доба. Убраја се у ред највећих фортификационих објеката у нашој земљи, који се данас користи као шеталиште са уметничким галеријама, историјским архивом, летњом позорницом и другим садржајима.

Недалеко од Ниша, на путу Ниш–Нишка бања налази се локалитет *Медијана*. То је античко налазиште које сведочи о богатству и сјају царског Наиса. Откривени су очувани остаци царске палате са перистилом, луксузних вила са подовима од мозаика, сакрални објекти (баптистеријум – крстионица), економске зграде са питосима, терме, цистерне за воду, остаци утврђења и друге зграде које сведоче о култури и раскоши Наиса из времена владавине цара Константина.

Даље од Медијане, на само 10 km од Ниша налази се *Нишка бања*, једна од најстаријих и најпопуларнијих бања у Србији. Очувани делови грађевина, галерија и каптажа, на које се наилази у току новије изградње, сведоче о познавању и коришћењу лековитости ових вода још у доба Римљана. Нишка бања се налази на пошумљеним падинама планина Коритник, огранка Суве планине, тако да је поред изванредног вузелног ефекта који пружа и климатски веома повољна. Налази се на надморској висини од 250 метара и има умерено-континенталну климу која се у медицинском смислу сврстава у категорију умирујуће седативне климе. Конфигурацијом терена Бања је заштићена од ветрова и у току целог дана обасјана сунцем. Позната је по изворима термомонералне воде (19 до 37°C), радиоактивном гасу радону и радиоактивном бигру, који служи за справљање блатних облога, које се примењују у терапији разних болести. У овој бањи лече се реуматске болести, кардиоваскуларне болести, болести локомоторног апарата, неуропсихијатријски поремећаји и обољења, обољења респираторних органа, гинеколошка обољења. Завод за превенцију, лечење и рехабилитацију реуматских и кардиоваскуларних болести „Нишка Бања“ је институција у оквиру које се обавља целокупна здравствена активност у Нишкој Бањи. После Врњачке и Сокобање, Нишка је најпрометнија у Србији.

Источно од Нишке бање је *Сићевачка клисура*, коју је усекла река Нишава између кречњачких страна Сврљишких планина на северу и Суве

планине на југу. Клисуром пролазе пут и пруга, пробијајуће се кроз бројне тунеле, што путовање чини интересантним.

По изласку из клисуре стиже се у *Белу Паланку*, насеље на познатом римском путу *Via militaris* и турском Стамбул ђолу.

На истоку путу води у *Пирот*, град са традиционално добрим ћилимима и млечним производима. Тврђава Момчилов град делимично је уређена за потребе туриста, а богатством експоната истиче се Етнографски музеј Понишавља.

Источније од Пирота је *Димитровград*, центар транзитног туризма на путу ка Софији и обрнуто. Погранични прелаз Градина код Димитровграда, један је од најпрометнијих код нас.

Смештајни капацитети

Учесници екскурзија могу изабрати неки од следећих хотела који им стоје на располагању: *Хотел „Лепенски вир“* у Доњем Милановцу, *Хотел „Језеро“* на Борском језеру, *Хотел „Ђердан“* у Кладову, *Хотел „Касина“* у Мајданпеку, *Хотел „Крајина“* у Неготину, *Хотел „Србија“* у Зајечару, *Хотел „Бабин зуб“* на Старој планини, *Планинарски дом* на Бабином зубу. У Нишу се може одсести у више хотела: хотел „Александар“, хотел „Амбасадор“, хотел „Наис“, хотел „Нишки цвет“, „Панорама лукс“, гарни хотел, преноћиште „Делиград“, преноћиште „Интернационал“, преноћиште „Зелени вир“. У Нишкој Бањи може се одсести у следећим хотелима: хотел „Озрен“, хотел „Партизан“, институт „Нишка Бања“. Хотел «Пирот» нуди смештај у Пироту.

Литература

Група аутора. (2005). *Регија Источна Србија, туристички и привредни потенцијали*. Зајечар: Туристичка организација Зајечара.
Станковић, С. (1990). *Туристичке екскурзије, практикум за водиче*. Београд: Институт за туризам.